

С.С. Қасымова¹, К.В. Ушакова², Р.М. Садвакасова³

¹*т.ғ.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің доценті,*

²*Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің аға оқытушысы,*

³*Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің аға оқытушысы,
Қарағанды қ., Қазақстан*

НЫҒМЕТ НҰРМАҚОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ КӨЗҚАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Мақалада көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық-саяси көзқара-сының қалыптасуы қарастырылған. Автор Н.Нұрмақовтың қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен оның өскен әлеуметтік ортасына, сол кезеңдегі Қазақстандағы саяси оқиғаларға талдау жасаған. Қазақ халқын отаршылдық езгіден құтқарып, бостандық үшін күреске, оқу-білімге, ағартушы-лыққа шақыруда саяси санасының кеңеюіндегі қоғамдық-ағартушылық «Бірлік» ұйымы мен «Қазақ» газетінің рөлін ашып көрсеткен.

Н.Нұрмақовтың ұлттық сана-сезімінің орнығуындағы Алаш зиялыларының саяси ұстаз, тәлімгер ретіндегі орны ашылған, қоғамдық-саяси қызметінің бастапқы кезеңі талданған.

Кілт сөздер: Алаш қозғалысы, мұғалімдер семинариясы, ұлттық сана, ұлт мүддесі, Қазақ комитеті.

Касимова С.С.¹, Ушакова К.В.², Садвакасова Р.М.³

¹*к.и.н., доцент Карагандинского государственного технического университета*

²*старший преподаватель Карагандинского государственного технического университета,*

³*старший преподаватель Карагандинского государственного технического университета,
г. Караганда, Казахстан*

ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НЫГМЕТА НУРМАКОВА

Аннотация

В настоящей статье рассматривается формирование общественно-политических взглядов видного государственного и общественного деятеля Ныгмета Нурмакова. Автором проанализировано влияние социальной среды, политических событий в Казахстане того периода, способствовавшие на формирова-ние общественно-политического мировоззрения Н.Нурмакова. Раскрыта роль общественно-просвети-тельской молодежной организации «Бирлик» и газеты «Казах» в расширении политического сознания Н.Нурмакова в борьбе за свободу и просвещение казахского народа.

Определены роль и место интеллигенции Алаш в формировании национального самосознания и проведен анализ начального периода общественно-политической деятельности Н.Нурмакова.

Ключевые слова: движение Алаш, учительская семинария, национальное сознание, интересы нации, Казахский комитет.

S.S. Kassimova¹, K.V. Ushakova², R.M. Sadvakasova³
¹c.h.s, associated professor of Karaganda state technical university,
²senior lecturer of Karaganda state technical university,
³senior lecturer of Karaganda state technical university,
Karaganda, Kazakhstan

FORMATION OF SOCIO-POLITICAL VIEWS NYGMET NURMAKOV

Abstract

This article discusses the formation of socio-political views of a prominent state and public figure Nygmet Nurmakov. The author analyzes the influence of the social environment and political events in Kazakhstan of that period, which contributed to the formation of the socio-political Outlook of N. Nurmakov. The role of the public educational youth organization «Birlik» and the newspaper «Kazakh» in expanding the political consciousness of N. Nurmakov in the struggle for freedom and education of the Kazakh people is revealed.

The role and place of the Alash intelligentsia in the formation of national identity are defined and the analysis of The initial period of N. Nurmakov's social and political activity is carried out.

Keywords: Alash movement, teachers' Seminary, national consciousness, the interests of the nation, Kazakh committee.

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақов 1895 жылы 25 сәуірде Семей губерния-сы, Қарқаралы уезі, Қу болысында дүниеге келді, шыққан тегі Орта жүздің ішіндегі қаракесектен (Болатқожа – авт.) тарайтын Шаншар руы. Н.Нұрмақовтың інісі Жәмелдің баласы, медицина ғылымдары-ның докторы Аман Нұрмақов арғы аталары Тілеубек Қазыбек бидің ұрпағы екенін айта келе: «Менің туған атам Тәукебайұлы Нұрмақтың үшінші атасы Кішкіл мен Қарқаралыдағы атақты бай, болыс Ақай-дың Қасенінің әкесі Баймұрын бірге туған ағайындар болып келеді» - дейді [1].

Ақайдың Қасені бекзаттығымен, өңірде ағартушылық, кәсіпкерлік жаңалықтарды енгізуде бастама-шылдығымен Қарқаралы өңірінен асып жалпы қыр өлкесіне танылған көзі ашық дала ақсүйектерінің бірі еді. Ә.Бөкейхановпен жақсы қарым-қатынаста болып, қоғамдық-саяси жағдайлардың барысына ден қойған Алаш идеяларының қолдаушысы болды. Болыстың сүйікті істерінің бірі қазақи құс баптап, бүркіт салу болса, ұлттық өнердің бұл түрінен Н. Нұрмақовтың әкесі Нұрмақтың да құралақан еместігі, тамаша меңгерген кәнігі құсбегі болғаны інісі Құрманғалидың Н. Нұрмақовқа жазған хаттарынан көрінеді [2, 36 б.]. Еңбекқор Нұрмақ ақсақал аңшылықты отбасын асыраудың көзі қылып қана қоймай, қосалқы кәсіп етсе, негізгі ісі өзіне аталас туыс Қасен болыстың малын бағып, орта шаруашылықпен айналысты.

Н.Нұрмақовтың балалық шағы патша өкіметінің отаршылдығына қарсы азаттық күрестің жаңа түрі көрініс берген кезеңмен қатар келді. Сондай күрестің қазанында қайнаған өлке Қарқаралы еді. Өңірдің тумалары, Алаштың көшбасшылары Ә.Бөкейханов, Ж.Ақбаев, Ә.Ермековтер осында білім алып, үлкен өмірге қанаттанып қана қоймай, Қарқаралы олармен ағартушы А.Байтұрсыновтың ұлт мүддесі жолын-дағы мақсаттарын тоғыстырған бостандық пен азаттық идеяларының саяси бесігіне айналды. Арқада жыл сайын өтетін Қоянды жәрмеңкесі Н.Нұрмақовтың ауылынан алыс емес еді. Аты әйгілі жәрмеңкеде 1905 жылы 22 маусымда Ә.Бөкейханов, Ж.Ақбаев, А.Байтұрсыновтардың ұйымдастыруымен Ресей патшасы-ның атына қазақ халқының мұң-мұқтажын, атап айтқанда, қазақтардан заңсыз тартып алынған жерлерді қайтаруды, келімсектерді жіберуді тоқтатуды, орыстандыруға қарсы қазақ халқын мүфтиге қаратуды, ана тілінде мектептер ашу, тағы да басқа ұлтқа қатысты өзекті мәселелерді талап еткен Қарқаралы петициясы жазылды. Петицияға қол қойғандардың арасында болыс Ақайдың Қасені, оның ағасы, би, 25 жасында Меккеге қажылыққа барып, халық арасында ұлттық дәстүр мен фольклордың білгірі, шежіреші атанған Ақаев Мағат, әйгілі күйші-композитор Тәттімбеттің баласы, би Мұсатай

Тәттімбетовтер де болды. Көрнекті алаштанушы ғалым М.Қойгелдиев мұның қатардағы жай ғана оқиғаның бірі емес екенін айта келе «қазақ қоғамының өмірлік мүддесінен туындаған жалпы демократиялық сипаттағы құжат» деген салмақты қорытынды жасайды [3, 126 б.]. Саяси белсенділік мұнымен шектелмеді, 1905 жылғы 17 қазан-дағы патша манифесін қызу қолдауға ұласты. Омбыдағы Ә.Бөкейхановтың мұрындық болуымен осы жылдың 15 қарашасында Ж.Ақбаев Қарқаралыда 400-дей адам қатысқан митинг ұйымдастырып, халық ар-ождан құқығы, бостандық туралы үндеулерді қуана қарсы алды.

Өңірдегі ағарту ісінің тарихы жайлы зерттеулерге сүйенсек, 1904 жыл айтулы оқиғаларымен есте қалды. Қарқаралыда екі класты орыс-қазақ училищесі ашылып, оның меңгерушілігіне осы жылы келген Ахмет Байтұрсынов тағайындалды [4, 261 б.]. Бұған дейін Ақтөбе, Қостанай уездерінің мектептерінде қызмет етіп ысылған ағартушының келуі аймақта ауыл мектептерінің көптеп ашылуына ықпал етті. «...Өз қыстауыма жақын жерде орыс-қазақ мектебін ашқанмын. Мен соның қамқоршысымын. Жылына бір рет мектепті тексеруге А.Байтұрсынов келіп тұрды» - деп, Қасен болыстың өзі кейін істі болған кездегі ары-зында жазғандай [5], мұндай игі шаруаның ұйытқысы, кеңес беруші Ахаң десек, жанашыр демеушісі Қасен болыс, сөйтіп, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, ұйымдасып шешкен іс - 1904 жылы Егіндібұлақта тұңғыш орыс-қазақ мектебінің ашылуы болды. Бір жылдан соң осы мектептің табалды-рығын Н.Нұрмақов алғаш аттап, тіл сындырды. Н.Нұрмақовтың алғашқы мұғалімі Смайыл Бәйтенов болысқа хатшы, аудармашы болып та қызмет етті. Осындай кісілік, бекзаттық қасиеттер мен ұлттық өнер-ді, ақындықты, ән мен күйді сүйетін көпшіл, көкірегі ояу орта, сол ортадан алған үлгі-өнеге бала Нығмет-тің қазақтың дәстүрі мен өнегесін, рухани бай қазынасын бойына сіңірген рухы мықты азамат болып қалыптасуының негізін қалады. Н.Нұрмақовтың қысқа да жарқын ғұмырындағы кісілік, ұлтжандылық қасиеттері, азаматтық ұстанымы оның осындай ортадан алған тәлім-тәрбиесінің тереңдігінде жатыр.

1908 жылы ауыл мектебін тәмамдаған Н.Нұрмақов оқуын әрі қарай жалғастыруды мақсат етті, ұстазының, ағайын-туыстарының ақыл-кеңесімен Қарқаралыдағы А.Байтұрсынов ашқан екі класты орыс-қазақ училищесіне оқуға қабылданып, оқу орны жанындағы интернатқа орналасты. Қазақ, татар, орыс балаларының аралас оқуы, сабақтың қазақ және орыс тілдерінде қатар жүргізілуі Н.Нұрмақовтың орыс тілін жетік меңгеруіне септігін тигізді. «Нығмет орта бойлы, аққұба, бұйра шашты, көркем кескінді, мінезі сабырлы, кішіпейіл, барынша шыншыл, сөйлескен адамын бірден өзіне баурап алатын жігіт болды» - дейді көзі көргендер ол туралы [6, 100 б.] .

Училище қабырғасында Н.Нұрмақовқа А. Байтұрсыновтан басқа мұғалімдер Ахметқали Аяғанов («Қарқаралы петициясына» қол қойған – авт.), А.Чумакин, Е.Айманов және 1907 жылы Семей мұғалімдер семинариясынан келген, кейіннен белгілі большевик, БОАК мен ОАК-нің мүшесі болған Е.Полюдов сабақ берді. Айта кету керек, алдыңғы екеуі және мұғалім М.Д. Желнин (1907 ж. қайтыс болған – авт.) А.Байтұрсыновпен бірге 1905 жылы 15 қарашада Қарқаралыда өткен митингіні «бүлік» деп атаған уезд бастығы Б.А. Оссовский мен пошта бастығы А.Ф. Пономаревті қаладан аластату туралы министрлікке жолдаған құжатқа қол қойған саяси белсенділер болатын. Оқу орнының жиі қонағы қаладағы Құнанбай қажы мешітінің имамы Көмекбай Жетімұшев пен шіркеу қызметкері Феодосия Патрушева еді [4, 263 б.]. Оларды арнайы шақырып оқушылар арасында жиі әңгіме өткізу дағдыға айналдырған А.Байтұрсынов басқарған білім ордасы шәкірттерінің тәрбие мәселесіне, олардың имандылық, ізгілік қасиеттерін бой-ларына сіңірулеріне аса мән берді. Сайып келгенде осы айтылғандардың барлығы оқу орнының бостан-дық, азаттық идеяларын таратудағы орны мен маңызын айқындап тұр.

1909 жылы 1 шілдеде училище меңгерушісі А.Байтұрсынов тұтқындалып, Қарқаралы түрмесіне қамалады. Зерттеуші З. Тайшыбай Алаш қайраткерінің істі болуының себептерін «1908 жылы 2 қаңтарда отаршылдыққа қарсы саяси күресі үшін айыпталған Ж.Ақбаевтың ісі бойынша ұсталады. Тергеу материалдарында А.Байтұрсынов Ақбаевтың ең жақын серігі екендігі бірнеше мәрте көрсетілгендігімен» түсіндіреді [7]. Бұған келісуге болады, өйткені

отаршыл өкіметтің жергілікті буындары 1905 жылғы саяси оқиғаларға қатысушылар мен оның жетекшілерінің әр басқан ізін аңдып, сондарына тыңшы қойды. Сондай-ақ, Ресей Министрлер Кеңесінің 1909 жылғы 9 маусымдағы «Ақмола, Семей, Орал және Торғай облыстарындағы Жерге орналастыру және қоныстандыру мекемелеріне берген нұсқауының» шығуы отқа май құя түсіп, қуғындау одан әрі өршіді. Нұсқауда қазақтарға 15 десятинадан артық жер берілмеу керекті-гінің көрсетілуі онсыз да жерден таршылық көріп отырған халықтың наразылығын туғызды. Мұндайда А.Байтұрсынов сияқты күрескердің отаршыл саясатқа қарсы халық наразылығына ұйытқы болатыны сөзсіз еді. Сондықтан халықтың жаңа бас көтеруінен сескенген отаршыл әкімшілікке А.Байтұрсыновтай саяси белсендіні бұқарадан ажырату керек болды. Мұны орындау үшін А.Байтұрсыновты Ж.Ақбаевпен байланыстыру оңтайлы деп табылды. Іс мұнымен тынбады, оларды қолдаушылар деп күдікті жеті адам қамауға алынады: Бөкейханов Смахан – Ә.Бөкейхановтың інісі, Ақбаев Ыбырай – Ж.Ақбаевтың ағасы, Ақаев Қасен – Қу болысының бұрынғы бастығы, Райымбеков Ахмет – Қарқаралыдағы емхананың фельдшері, Райымбеков Бодаубек – Ақшатау болысының қазағы, Бәйтенов Смайыл – Қу болысы ауыл мектебінің мұғалімі, Сүлейменов Асылбек – Қарқаралыдағы орыс-қазақ училищесінің оқушысы.

Сонымен, А.Байтұрсыновқа мынадай айып тағылды: 1) өзі меңгерушілік ететін мектепте орыс бала-лары аз, оқу орнының кемінде жартысы орыс балалары болуы керек деген губернатордың талабын орындамаған; 2) 1905 жылы Ж.Ақбаевқа қосылып петиция ұйымдастырды; 3) орыс-жапон соғысы кезінде патриоттық танытпады. Саралап қарасақ, тағылған айыптардың алғашқы екеуімен келісуге болады. Біріншіден, Қарқаралыда А.Байтұрсыновтың ағартушылық пен саяси күрескерлік қызметі егіз өрбіді, 1905 жылғы оқиғаларды ұйымдастырушы ретінде патша өкіметіне белгілі болды. Оның келуімен өңірдегі білім ошақтары санының көбейгенін айтқан едік. А.Байтұрсынов өмірінің қарқаралылық кезеңі жайында «Ахмет ауыл-ауылдарды аралап, адамдарды ағартушылыққа үгіттеп, өзінің арманымен бөлісті» - деп, М.Әуезовтің «Ақжол» газетінде жазғанын ескерсек [4, 262 б.], оқу орнында қазақ балаларының басым болуын заңдылық деп қабылдау қажет. Екіншіден, назар аударатын жағдай Н.Нұрмақовпен бірге оқитын А.Сүлейменовке «А.Байтұрсыновтың өлеңдерін жатқа білген» деген айыптың тағылуы. Жалғыз А.Сүлейменов емес ұлт ұстазының алдынан өткен Н.Нұрмақов сияқты оқушылардың барлығы да оның өлеңдерін оқып үйренгені анық. Сол себептен де, біздің ойымызша, отаршыл билікке А. Байтұрсыновты қамауға алу үшін «өлеңдері арқылы оқушылар арасында үкіметке қарсы үгіт-насихат жүргізді» деп жала жабу, дәлел ретінде шәкірттерінің бірін ұстап көз қылу керек болды. Ал айыптың үшіншісі жаланы көбейту үшін әдейі таңылды. Сайып келгенде А. Байтұрсыновқа тағылған «айыптардың» барлығы оның ұлт үшін күрес әрекеті болатын.

А.Байтұрсыновтай, С.Бәйтеновтей сүйікті ұстаздарының, Ақайдың Қасеніндей жақын, жанашыр адамдарының қамауға алынуы Н.Нұрмақовты қапаландырмай қойған жоқ. Қалай болғанда да «неге?», «не үшін тұтқындалыпты?», «патша тағы да қазақтың жерін алмақ болған екен», «келімсектерге жер беруге қарсы болыпты» деген ел ішіндегі гу-гу әңгіме, дүрбелең 14-ке енді толған жасөспірім Н.Нұрмақовты ойландырмай қоймады, патша өкіметінің қазаққа жасап отырған қиянаты, отаршылдық туралы ұғымды көкірегіне түйді. Бұл оқиғалар Н.Нұрмақовтың ұлттық ой-санасының оянуына тамған тамызық болды.

1910 жылы училищедегі оқуын аяқтаған соң Н.Нұрмақов Ақайдың Қасеніне тілмаш болып қызметке орналасты. Оның өміріне бетбұрыс әкелген 1911 жыл болды. Ресейдің Омбы қаласындағы ауыл шаруашылық көрмесіне Ақайдың Қасені қазақ халқының ұлттық бұйымдары мен өнерін көрсету үшін аттанады. Осы сапарында Қасен болыс өзімен бірге қасына құсбегілік өнерді көрсету үшін Нұрмақ ақсақалды және аудармашылыққа Н.Нұрмақовты ертіп алады [6, 100 б.]. Қазақтың киіз үйінің бар жасау-жабдығын таныстырып қана қоймай, орыс тілін еркін меңгерген Н.Нұрмақовтың оларға тіл бітіріп, әсерлі сипаттап, ұлттық өнер мен салт-дәстүрдің қыры мен сырын, ерекшелігін майып тамызып, шебер жеткізе алатынына сенімді болды. Мұндай ұсынысқа көзі ашық, оқыған

бозбала Н.Нұрмақовтың өзі де қуана келісті, алыстағы үлкен шаһарды көріп білуге құлшынды.

Омбыдағы көрмеге қаланың озық ойлы, игі жақсылары келеді, солардың арасында Ш.Уәлихановтың досы Г.Потанин, Омбы мұғалімдер семинариясының оқытушысы А.Седельников те бар еді. Қыр баласының орыс тілінде қысылмай емін-еркін сөйлеуі оларды таң қалдырады. Н.Нұрмақовтың зеректігі-не, қабілетіне сүйсінген олар оған білімін әрі қарай Омбы шаһарында жалғастыру туралы ойларын айтады. Талапты жастың оқысам деген ынтасын бірден аңғарған тәжірибелі оқытушы А.Седельников Н.Нұрмақовты өзі жұмыс жасайтын мұғалімдер семинариясына оқуға шақырады.

1911 жылдың күзінде Н.Нұрмақов Омбы қаласындағы оқытушылар семинариясына келіп оқуға түседі. Деректерге сүйенсек, оған Ақайдың Қасені қаражат жағынан көмектескен көрінеді.

Омбы ол кезде алдыңғы қатарлы, прогресшіл ойлайтын адамдарды, саясаткерлер мен зиялы қауым өкілдерін, ағартушылар мен мәдениет қызметкерлерін тоғыстырған Сібірдің ірі мәдени-өнеркәсіп орталығы болды. Ресейдегі саяси оқиғалар, бостандық идеялары ХХ ғасыр басында осында қызмет жасаған зиялылар Ә.Бөкейханов, Ж.Ақбаевтар арқылы қырдағы қазақтарға таратылып, Ресейдің өзге аймақтарына қарағанда Омбы қазақ өлкесімен саяси, мәдени тығыз байланыста болды. Буырқанған қоғамдық-саяси өмір, Қарқаралымен салыстырғанда қаланың әлеуметтік-экономикалық, мәдени артық-шылықтары Н.Нұрмақовқа көп жайлардың күрмеуін ашқандай болды, өз елінің артта қалғандығын түсінді. Сібір өлкесіндегі байырғы оқу орындарының бірінен саналатын семинарияның білім алушылары революциялық-демократиялық үрдістерден тыс қалмай, құлақ түріп отырды. Осындай ортада Н.Нұрмақов өмірінің жаңа кезеңі басталды.

Семинария қабырғасында Н.Нұрмақовпен бірге қазақтың болашақ ақын-жазушылары, қоғам қайраткерлері С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, Ә.Байділдин, М.Саматовтар білім алды. Оқу орнының оқытушылары А.Н. Седельниковтың, А.И. Покровскийдің дәрістері, демократ А.Сорокиннің әңгімелері, қаланың тыныс-тіршілігімен танысу Н.Нұрмақовтың саяси-ағартушылық ой-өрісінің кеңеюіне, демократтық көзқарасының қалыптасуына ықпал етті. Осылардың ішінде Н.Нұрмақов жақын тұтқан тұлға А.Седельников еді. 1903 жылы Петербургте шыққан «Россия. Полное географическое описание нашего края» жинағының ХVIII томының қазақ өлкесіне қатысты бөлімін құрастыруға қатысқан ол Н.Нұрмақовтың жерлесі, жинақ авторларының бірі Ә.Бөкейхановпен жақсы таныс болатын. Өзін семинарияға оқуға шақырып, шәкірт атануына себепші болған ұстазы, Сібір мен қазақ өлкесінің тарихы, географиясы мен этнографиясының білгірі А.Седельниковтың қазақтар, Ә.Бөкейханов жайындағы әңгімелері мен естеліктері Н.Нұрмақовтың ой-өрісін кеңейте түсті.

Н.Нұрмақовтың ұлттық сана-сезімінің оянуында «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің рөлі ерекше. Кешегі ұстазы А.Байтұрсынов пен оның серіктері Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтардың басылым беттеріндегі қазақтың жері, ағартушылық, бостандық тақырыбына көтерген мәселелері оған, ол сияқты жастарға үлкен ой салды. Н.Нұрмақовтан бір курс төмен оқыған С.Сейфуллин «Қазақтың» әсіресе жастар арасында ықпалы күшті болғаны жайында: «Қазақ» газеті өзге газеттерден бұрынырақ шыққан өркенді газет болды. ...бұл газет қазақ халқы жақсы жерден, судан айырылып, патшадан қорлық көріп, тұрмысы өзгеріпкіреп: «Жерім-ай! Суым-ай!..Қорлық-ай!» деген заманда шықты. Және сол тұрмыс өзгерістерінің әсерінен қазақтың оқуға ұмтылған жастары көбейіп, талпына бастаған қарсаңында шықты» - дей келе, газеттің ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы саяси-ағартушылық орнын дөп басып көрсетеді [8, 90 б.]. Сондай-ақ, Омбыдағы орыстың демократияшыл зиялылары көтерген азаттық жолындағы қозға-лысқа қазақ жастары да құлақ түрмей қоймады. Қазақ халқын отаршылдық езгіден құтқару, алдыңғы қатарлы жұрттардың қатарына қосу үшін алдымен олардың сауатын ашу, білім алу қажет екендігіне Н.Нұрмақовтың көзі жетті, түсінді. Санадағы сілкініс кейін оны өзі сияқты жастармен «Бірлік» ұйымын құрға алып келгені әрине, кездейсоқ емес болатын.

Сәкентанушы ғалым Т.Кәкішевтің 1976 жылы жарық көрген оқырмандарға кеңінен танымал «Өнегелі өмір» еңбегінде семинария оқушылары Ш.Әлжанов, С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов, М.Жұмабаев-тар құрған «Бірлік» ұйымның жұмысы жайлы жан-жақты айтылған. Ұйымның мақсатына тоқталсақ: «халық ауыз әдебиетін жинау, оларды кітап етіп бастыру, газет-журналдар шығару, мектептерге арнап кітаптар жазу, қазақтар арасында ойын-сауық қою, театр ұйымдастыру сияқты мәселелерді қамтыды. Аталған жұмыстардың бәрі алдымен қызу талқылауға түскеннен соң ғана халық алдына ұсынылды» [9, 50 б.]. Ғалым еңбегінің құндылығын атай отырып мынаны қосқымыз келеді: ұйымның құрылуына 1913 жылғы ақпаннан Орынборда шығып тұрған «Қазақ» газетінің ықпалы зор болды. Олай дейтініміз қарастырылған уақытта «Айқап» пен «Қазақтан» басқа қазақ тілді басылым жоқ. А.Байтұрсыновтың «Қазақ» газетінің бірінші нөмірінде: «Өзіміздің өзіндік ерекшелігімізді сақтап қалуымыз үшін біздің бар күш пен құралды жұмсап, оқу-ағартуға және ортақ мәдениетке ұмтылуымыз қажет, бұл үшін біз әдебиетті ана тілінде дамытумен айналысуды бірінші борыш деуге міндеттіміз» деп [10, 707 б.] қазақтың ұлт ретінде сақталып қалу мәселесін ашық көтеруі семинариядағы қазақ жастарын бей-жай қалдырмады. «Қазақ» газеті көтерген мәселелер олардың белсенділігін, ұлттық санасын жаңа деңгейге көтеріп, «Бірлік» ұйымының құрылуына ықпал етті.

Н.Нұрмақовтың өмірінде семинариялық кезеңнің орны ерекше, себебі осында ол өзіне пікірлес, айнамас достар тапты. Арада 24 жыл өткен соң 1937 жылы бәріне «ұлтшыл» «түрікшіл» деген айыптар тағылып, жазықсыз қуғын-сүргіннің құрбаны болуларына олардың «Бірлікте» түйіскен ойларының, мақсат-мұраттарының бірлігі, өмірлерінің соңына дейін сол жолдағы қалтқысыз қызметі себеп болды. Соның айғағындай семинарияда бірге оқыған Таутан Арыстанбеков өз естелігінде: «Сәкеннің басқан әрбір қадамын бақылаушылар директор ғана емес, бұлардың негізгі тамыры жандармға барып тірелетінін ол жақсы білетін. Директордың күдіктене қарайтын шәкірттерінің бірі Нығмет Нұрмақов еді. Сондықтан Сәкен оған үнемі сақтық ережелерін үйретіп отыратын. ...Сәкеннің бір ерекшелігі жазған өлеңдерін алдымен жақын жолдастары Н.Нұрмақовқа, Ш.Әлжановқа оқып, солардың сынын тыңдап алушы еді. Айтылған сынды орынды деп тапса, өлеңін қайта түзеп, қайта жазатын» - дейді [11]. 1914 жылы Қазан қаласында С.Сейфуллиннің «Өткен күндер» атты тырнақалды өлеңдер жинағы басылып шыққанда «бас-тырушыларынан» деген айдармен қазақ жастары атынан алғы сөз жазған Н. Нұрмақов болатын. Мұны әрине, «Қазақ» газетінің алғашқы санындағы А.Байтұрсыновтың «... өз тілінде сөйлейтін және өз әдебие-ті бар халықтың ғана дербес өмірге үміттенуге құқылы екенін ешқашан ұмытпау керектігін» ескерткен үндеуіне «Бірлік» ұйымының құлақ түруі, қосқан үлесі деп түсіну қажет. Негізгі ойы мен идеясын «Қазақ сабағы», «Надан бай», «Оқымаған қазақ», «Інішегіме», «Жетімге» деген өлең тақырыптарының өзі айтып тұрғандай мұндай көңіл-күй тек С.Сейфуллинге ғана тән емес еді, Н.Нұрмақовты да толғандырды.

«Оқуды жалғастыруға мүмкіндігім болмағандықтан, елге қайтуға мәжбүр болдым» деп [12, 3 б.] өз өмірбаянында жазғанындай Н.Нұрмақов 1915 жылы семинарияны бітірген соң туған Қарқаралысына оралды. Әрине, оқыған, көкірегі ояу, өзіндік ой-пікірі есейген салмақты азамат болып оралды, бұрын өзі оқыған екі сыныпты орыс-қазақ училищесіне мұғалім болып орналасты. Шалғай жатса да Омбыдағы «Бірлік» ұйымының мүшелерімен, ұстазы А.Седельниковпен байланысын үзбей хат-хабар алысып тұрды. Өзіне бала кезінен таныс қаланың тыныс-тіршілігінің Омбыдағы өмір ырғағымен салыстырғанда жүдеу, артта қалғандығын көрді, көңілі толмады.

Н.Нұрмақовтың Қарқаралыдағы қызметі екі бағытта жүрді, біріншісі, мұғалімдігі болса, екіншіден, бұрынғы мұғалімі, 1905 жылдан саяси оқиғаларға белсене қатысушы А.Аяғанов және П.Бабин, Е.Шаңдыбаев сынды өзімен пікірлес адамдарды маңайына топтастырып, училище оқушыларымен қала тұрғындары арасында бостандық жайында үгіт-насихат, патша саясатына қарсы әрекеттер жүргізеді. Қарқаралыға ат басын бұрып келіп жүретін азаттық жолындағы күрескерлер, осы өлкенің тумалары Ә.Бөкейхановпен, Ж.Ақбаевпен және оларға ниеттес қаланың зиялы адамдармен жақын араласып ақыл-кеңестерін алады.

1916 жыл келді. «Семей облысы Қарқаралы уезінің Қу болысында қазақтардың бас көтерулері болды» - делінген Омбы облыстық архивінен алынған құжатта, «...қырық шақты адам болыс Ақайдың Қасеніне былай деген: «Сен тілмашыңмен бірге Қарқаралыға келіп, үкімет жағына шығып, бізді әскери жұмысқа беруге келісім жасадың. Бірақ біз бармаймыз. Егер күшпен аламыз десе, қарсы тұрамыз» дей келе, уездегі Сарытау, Бөрілі, Абыралы, Едірей, Дегелең, Берікқара, Кент, Темірші болыстарының өздері-не тілектес екендіктерін, қосылатындықтарын білдірген [13, 74 б.]. Осы жерде «неліктен Қарқаралы уезіндегі халық наразылығы Торғай мен Жетісудағыдай қарулы көтеріліске ұласпады?» деген сұрақтың тууы заңды.

М.Қойгелдиев өзінің «Алаш қозғалысы» монографиясында 1916 жылғы қозғалыс кезінде Қарқаралы тұрғындары арасында белсенді жұмыс жүргізген дәрігер Сәдуақас Шәлімбаевке тоқталады. Қара жұмысқа алынатын жігіттерге дәрігерлік жәрдем көрсетіп жүріп, сүзек ауруын жұқтырып қайтыс болған оны жерлеу кезінде Ж.Ақбаевтың айтқан мына бір сөзін келтіреді: «25 июнь жарлығы шыққан соң надан жұрт әулігіп көтерілген уақытта халыққа насихат айтып, қазақты көндіруге себепкер болғанның бірі Сәдуақас еді. Басқа жерлерде қан төгілген, асылған, атылған көп, Қарқаралы қазағы бұл пәледен оқыған-дардың арқасында аман болды» [3, 251 б.]. Алаш идеялары Қарқаралы даласынан бастау алып қана қойған жоқ, тамырын тереңге жайып, кейінгі жұртқа жол салып кетті. Өлкеде Алаш идеясын қолдаушылар көп болды. Олай болса, Алаштың орныққан әлеуметтік тірегінің болуы Қарқаралы өңірінде қанды оқиғаларға, халықтың қырылуына жол бермегені шындық.

Н.Нұрмақовтың саяси қарым-қабілеті алғаш рет қазақтарды майдан жұмыстарына алу туралы патша жарлығы шыққаннан кейінгі жағдайларға байланысты көрінді. Оның осы кезеңдегі іс-әрекеті халық мүддесі жолындағы күресінің бастамасы болды.

Біріншіден, Н.Нұрмақов Қарқаралы сияқты шағын қаладағы оқыған, қызмет істейтін, азды-көпті зиялы топтың қатарынан саналды. Алаш зиялыларымен, Алаштың елдегі тірегі болған әлеуметтік топпен жақсы таныс, пікірлес болғандықтан Н.Нұрмақовтың таным-түсінігі олардан алшақ кеткен жоқ, «Қазақ» газетіндегі халықты көтеріліске шықпауға, майдан жұмысына баруға үндеген Алаш қайраткерлерінің бағытын қолдады;

Екіншіден, қоғамның өзге әлеуметтік топтарына қарағанда мұғалім қауымының үгіт-насихат, тәрбие-леу, түсіндіру жұмыстарын өздеріне парыз санайтынын, әрі сол уақытта олардың саны саусақпен санар-лықтай болғанын ескерген жөн. Олай болса, Н.Нұрмақовтың ел ішіндегі оқиғалардан томаға тұйық, шет қалуы мүмкін еместұғын, сондықтан оның халық арасында саяси үгіт жүргізіп, елді аман алып қалу үшін әрекет жасағаны күмән тудырмайды;

Үшіншіден, тарихшы Р.Сағымбеков өз зерттеуінде Н.Нұрмақовтың шақыру пунктіне бір топ ауыл жастарын ертіп келіп: «Көгендеп алып жатқандарыңның ішінде бірде-бір әлді адамның не баласы, не өзі, не туысы жоқ. Ылғи ғана сормандай кедейлердің жалғызы мен жампозын құрбандыққа шалыпсыңдар! Осыларың адамгершілікке сыя ма?! Ар-ұяттарың қайда?! – деп, Едірей болысының тілмашы Жағыпар Ыбыжановтың бетіне айтқаны, сөйтіп біраз адамдарды тізімнен сыздырып тастағаны» туралы сол күндерден естеліктер келтірген [6, 102 б.]. Осылайша Н.Нұрмақов тыл жұмысына баратындарға тізім жасау кезінде бой көрсеткен заңсыздық пен әділетсіздікке батыл қарсы шықты, қарапайым еңбекші халықтың мүддесін қорғады;

Төртіншіден, Н.Нұрмақовпен таныс сол уақыттың куәгері жазушы Сапарғали Бегалиннің айтуынша «Нығмет майдан жұмысына басшылық етем» деп, Қарқаралыдан аттанған жігіттерге мың басы болып кеткен екен. Алайда Семейге келген оған губерниялық оқу инспекторы Д.Скофковский рұқсат бермеген көрінеді [14, 18 б.]. Біздің ойымызша, Н.Нұрмақовтың мұндай шешімге келуіне майдан даласында бұратаналар бөлімін басқарған Ә.Бөкейханов бастаған зиялылардың 1916 жылғы 22 қазанда «Қазақ» газетінде «жігіттерге барған жерінде бас-көз болып, олардың мұң-мұқтажын тиісті орындарға жеткізіп тұратын орыс және қазақ тілдеріне бірдей, білімді жігіттердің керектігі» жайлы, сонымен қатар тағы сол «Қазақта» бүкілресейлік Земск Одағының тыл жұмысындағы қазақтардың орыс тілін білмейтіндігіне байланысты оларды (қазақтарды – авт.) жұмысқа апаратын жүзбасы,

мыңбасы сияқты қызметтерді белгілеп, осы қызметке лайықты деп мұғалімдерді, студенттерді, орысша оқу орнын бітіргендерді шақырған үндеулері түрткі болды [3, 262 б.]. Ізінше Ресейдің Қазан қаласында оқып жүрген бір топ қазақ жас-тары жауап ретінде майдандағы жұмысшыларға қызмет етуге ниет қылады. Ә.Бөкейханов болса «Осы жақсы бауырларымның жақсы жолын қабыл алған ұлтшыл жастар тағы табылар деген зор үміт! Бауыр-ларым, ден сау, жас шақтарында жұрт үшін шауып қал!» деп алғыс білдіреді [3, 265 б.]. Осы жайлардан хабардар болған Н.Нұрмақов сөз жоқ, тыл жұмысына баруға бел байлады, мұндай жағдайда шет қалуды ар көрді. Сын сағатта қолынан келгенше майдандағы аға-бауырларына жәрдем көрсетуді өзінің парызы санады. Олай болса С.Бегалиннің «Нығмет қарқаралылық жігіттерге мың басы болып аттанған екен» деуі шындыққа келеді. Ал оның бұл өтінішінің орындалмауы мұғалім мамандарының жетіспеуі себепті Семейдегі оқу бөлімінің жібермеуінен болуы мүмкін.

«Төңкерістің болғанына сенер-сенбесімізді білмей жүрдік. Екі аптадан соң жан-жақтан алынған ақпарлар негізінде шындыққа көзіміз жеткен соң есімізді жиып, біз де қимылдауға кірістік» - дейді Н.Нұрмақов Ресейдегі монархия құлағаннан кейінгі аласапыран кез туралы [14, 18 б.]. Мұндағы «Шын-дыққа көзіміз жеткен соң» деп отырғаны Минскідегі Ә.Бөкейханов бастаған он бес қазақ зиялысы қазақ өлкесінің орталық өңірлеріндегі беделді деген 25 адамның атына «...теңдік, бостандық күні туғаны тура-лы, халықты жаңа билікті қолдауға шақырған» жеделхаттар жіберді және соның үшеуі Қарқаралыдағы Ж.Ақбаевқа, Қ.Ақаевқа, С.Бөкейхановқа (Ә.Бөкейхановтың інісі – авт.) жолданды. Алаш көсемі ендігі жерде қазақ халқының ұлттық мәселелерін шешу үшін қазақтардың арасындағы беделді, саясатта ысылған, өзімен пікірлес азаматтарға үміт артты, бірігуге шақырды. Олардың қатарына мақсаты, көзқарасы бір Н.Нұрмақов сынды оқыған, белсенді жастар да қосылды, ұлт көшбасшысының үндеуіне қолдау көрсетті, бірігіп қала мен уездегі саяси, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге кірісті.

1917 жылы 5 наурызда Семейден Қарқаралы атқару комитетін құруға мұғалім Н. Құлжанов пен Н. Вайсер келгеннен кейін Қарқаралы біріккен комитетін құруға делегаттар сайлау үшін қала мен уезде қызметіне, ұлтына және кәсібіне қарай барлығы 16 қоғамдық ұйым жасақталды.

1917 жылы 6 наурызда уездегі 18 болыстан сайланған 34 қазақ делегаттарының қатарында Қу болысынан Нығмет Нұрмақов пен Нығмет Сағатов, Берікқара болысынан Жақып Ақбаев, Ақсары болысынан Смайыл Бәйтенев, Тоқырауын болысынан Смахан Бөкейханов, т.б. болды. Қала қызметкерлерінен сот А.А. Лысенко, шаруа басшылары съезінің хатшысы Д.И. Чанчиков, шаруа басшысы А.Н. Прозоров, уездік мал дәрігері В.А. Матвеев делегат болып сайланды [4, 48 б.].

1917 жылы 13 наурызда Екібастұз зауытының бөлімшесі Желтау зауытында өткен жиында Н.Нұрмақовты, Х. Дайыровты, Ғ. Ноғаевты Қарқаралы біріккен атқару комитетіне делегат етіп сайлайды. 8 адам қол қойған хаттамада делегаттарға зауыт жұмысшыларының мүдделерін Қарқаралы біріккен комитеті алдында қорғау тапсырылды [4, 49 б.].

Маңызды оқиға - 1917 жылы 16 наурызда Қарқаралы Қазақ комитетінің құрылуы болды. Комитеттің 61 мүшесінен Кеңес құрылып, төрағалығына Ж. Ақбаев, орынбасарлыққа Н.Орманбетов пен Р.Сапақов, хатшылыққа С.Бәйтенев тағайындалды, 14 мүшесінен Президиум құрылды. Қу болысынан Н.Нұрмақов пен Қ.Ақаев уездік Қазақ комитеті Кеңесінің әрі Президиумының мүшелігіне сайланды [4, 50-51б.].

Қарқаралы халқы асыға күткен сәт те келіп жетті. 1917 жылы 20 наурызда жоғарыда аталған қоғам-дық ұйымдардан сайланған делегаттар негізінде Қарқаралы уездік біріккен атқару комитеті құрылды. 27 делегаттан тұрған комитет құрамы былайша жіктелді: қырғыз (қазақ), татар, сарттардан барлығы 13 адам (10 қазақ, 3 татар) және 14 адам қаладағы орыстар мен казактардың әр түрлі әлеуметтік топтарынан алын-ды. Қарқаралы уездік біріккен атқару комитетінің 7 адамнан тұратын Президиумы мына құрамда сайлан-ды: А.А. Лысенко (бітістіруші сот) - төраға, С.Бәйтенев - төрағаның орынбасары, П.М. Чемоданов (нота-риус) - хатшы, мүшелері – Р.Сапақов, Р.П. Азбукин (бітістіруші сот), Ә.Спанов, М.Фаизов [4, 54-55

б.]. Ұйымдық жағынан құрылғанымен жұмыс тәжірибесінің жоқтығы, ұйымшылдықтың жетіспеуі, бытыраң-қылық, келіспеушіліктер, биліктің тұрақсыздығы комитеттің алға қойған міндеттерін шешуге кедергі болды.

Қарқаралы уездік атқару комитетіндегі қарама-қайшылықтар басқа жағынан да көрінді. Атап айтқан-да, тұрғын халқының негізгі бөлігін жергілікті ұлт өкілдері құраған Қарқаралы сияқты уезде комитет құрамында орыс-казактардың басымдық танытуы, патша режимі кезінде ел билеп қалған шенеуніктер мен қызметкерлер оның (комитеттің – авт.) өз ішінде бұдан былайғы жұмысына кері әсерін тигізіп қана қоймай, сонымен бірге Қазақ комитетіне отаршылдық ниеттерін айқын көрсетті. Дәлірек айтқанда, мәселе Қазақ комитетінің төрағасы, Қарқаралы уездік біріккен атқару комитетінің, оның Президиумының мүшесі Жақып Ақбаевқа қатысты туындады.

1917 жылы 29 наурызда Қарқаралы уездік комиссарлар кеңесі Азбукин мен Лысенко (екеуі де Қарқаралы уездік атқару комитетінің және Президиумының мүшелері – авт.) деген соттар бастаған жергілікті шовинистік күштердің талап етуімен Ж.Ақбаевқа «қазақ және орыс жұрттарының арасына алауыз-дық ұрығын шашқан», «саудагерлерге орыс тұрғындарға үн және басқа азық-түлік бұйымдарын сатқыз-баған», «стражниктерге көлік бергізбеген» деп, бұрынғы патша жандармдары таққан айыпты қайта қоз-дырып, 6 сағат ішінде уезден кетіру, қамауға алу туралы шешім қабылдайды [3, 315-316 б.].

Халық күрескерін қаралау шешімімен келіспей ашықтан ашық қарсы шыққан Нығмет Нұрмақов мүше болған Қарқаралы Қазақ комитеті болды. 1917 жылы 31 наурызда комитет (төрағасы Нарманбет Орманбетов – авт.) отырыс өткізіп, онда Азбукин мен Лысенконың 29 наурыздағы Ж.Ақбаевқа байланыс-ты шығарған шешімі тыңдалды. Қазақ комитеті Ж.Ақбаевтың отаршылдыққа қарсы күрескер екендігін, орыстар мен казактар арасында ешқандай ұлтараздықты қоздырушылықты жасамағанын, керісінше монархия құлағаннан кейін Қарқаралыдағы орыс, қазақ, казак, татарларды барлығын ұлтқа алаламай бірігуге, жаңа тұрмыс жайын жасауға шақырғанын, қаладағы казактардың көмек сұрап келетін бірден бір адамы, олардың қорғаны екендігін баса көрсете келе, жер аудару және тұтқындау туралы шешімнің патша үкіметі уақытындағы ескі тәртіптің қалдығы екенін әрі мұның ендігі бостандық заманындағы қағидаларға қайшы келетінін, өздерінің бұл теріс шешімге келіспейтіндігін айтып Ішкі істер, Юстиция министрлеріне, Дала әскери комиссары И. Лаптевтің атына қарсылық жеделхаттарын жолдайды. [3, 315-316 б.]. Қазақ комитетінің бұл әрекеті зая кетпеді. 1917 жылы 12 мамырда Уақытша үкіметтің милиция істері бойынша уақытша басқармасы Жақып Ақбаевқа таңылған айыпты заңсыз деп тауып жояды. Бұл сөз жоқ, Қазақ комитетінің жеңісі еді.

Бұл оқиға Ж.Ақбаевтың бұдан кейінгі өмірінде, Алаш қозғалысының барысында терең із қалдырды. Қазақ комитетінің араша түсуімен заңсыз қуғындаудан аман қалған ол өлкедегі саяси үрдістерге қатысуға мүмкіндік алады. 1917 жылы сәуір айының ортасында Семейге келіп, облыстық Қазақ комитетінің (төрағасы Р.Мәрсеков – авт.) құрамына кіреді. 1917 жылдың 27 сәуірі мен 7 мамыры арасында өткен Семей облыстық қазақ съезінің жұмысына төрағалық етеді, съездің маңызды шешімдер қабылдауында заңгер ретінде өз қолтаңбасын қалдырады. 1917 жылы жазда Орынборда өткен I Жалпықазақ съезінде «Алаш» партиясына, желтоқсандағы II Жалпықазақ съезінде Алаш автономиясының басқару органы Алашорда үкіметіне мүше болады, олардың заңдық, құқықтық негіздерін жасауға қатысады.

Осы жерде Қарқаралы Қазақ комитетінде кімдер болды деген сұраққа жауап берелік. Олар: Нарманбет Орманбетұлы – Алаштың белгілі ақыны, атақты би, Қазақ комитетінің төрағасы Ж.Ақбаев-тың орынбасары, Қарқаралы уездік біріккен атқару комитетінің мүшесі, уездегі заң қызметкері; Рақымбай Сапақов – Қарқаралы уезіне танымал мұғалім, Семей мұғалімдер семинариясын бітірген, Қазақ комитетінің төрағасы Ж.Ақбаевтың екі орынбасарының бірі, Қарқаралы біріккен атқару комитетінің және Президиум мүшесі; Райымбеков Бодаубек – Ақшатау болысының қазағы, мұғалім, «Дала уәлаяты», «Қазақ», «Сарыарқа» газеттерінің белсенді тілшісі, 1909 жылы «А. Байтұрсыновты жақтады» деген айып-пен патша әкімшілігі тарапынан қуғындалған; Смақан Бөкейханов – Ә. Бөкейхановтың

інісі, Тоқырауын болысының қазағы, 1909 жылы үкіметке қарсы үгіт ұйымдастырды деп А. Байтұрсынов ісіне байланысты қуғындалған. Ақаев Қасен, Бәйтенев Смайыл туралы мағлұматтар бұған дейін берілгендіктен қайталау-дың қажеті жоқ деп ойлаймыз. Бір сөзбен айтқанда, Ж.Ақбаев сынды ұлт күрескеріне араша түсіп, отар-шылдардың кезекті шеңгелінен аман алып қалған, тегеурінді талап қойып Семей облыстық атқару комитетін мойындатқандар сол дәуірдің озық ойлы, көзі ашық, алдыңғы қатарлы адамдары, Алаштың елдегі қолдаушылары, азаттық қозғалысының, жаңа қоғамның белсенділері болатын. Солардың қатарын-да Нығмет Нұрмақов та бар. Н.Нұрмақовтың Алаш зиялыларымен ұлт бостандығы жолындағы қызметі осылай түйіскен еді.

Қорыта келгенде, Н.Нұрмақовтың қоғамдық-саяси қызметінде оның Қарқаралы кезеңінің рөлі зор. Қарқаралы Нұрмақовтың туып-өскен жері болғандықтан ғана емес, Алаш идеяларының саяси бесігі болғандығымен де маңызды. Қоғамдық-саяси қызметінің бастапқы кезеңін Алаш рухы сіңген әрі оның қолдаушылары бар ортада бастаған ол өзінің қысқа ғұмырында сол жолдан – Алаш салған жолдан еш айныған емес. Көп ойланып, көп толғаныстан кейін большевиктер партиясына өзгелерден кешігіп 1920 жылы наурызда қабылдануы да содан болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрмақов А. Нұрмақовтар әулеті, шүкіршілік, бармыз // «Қазақ», 2009. №4-5, 29-30 қаңтар.
2. ҚР ПМ. 141-қор, 1-тізбе, 1129-іс, 36 –п.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. I том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп», 2008. – 480 б.
4. Попов Ю.Г., Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М. Творцы и свидетели истории Каркаралинска: Монография. – Караганда, КарГУ, 2014. – 354 с.
5. Попов Ю.Г. Акаев из Егиндыбулака // Индустриальная Караганда. – 1992. – 7 августа.
6. Редакторлардың редакторы. Құраст. А. Жангожин, М. Сембаев. – Қараганды: «Арко», 2012. – 252 б.
7. Тайшыбай З. Дүрбелең // Орталық Қазақстан // 1994. – 10, 12 қараша.
8. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт», 2004. I. Тар жол, тайғақ кешу. 1927. Роман-эссе. – 456 б.
9. Кәкішев Т. Сәкен Сейфуллин. – Алматы: «Жалын». – 1976. 320 б.
10. Қазақстан тарихы. Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2002. – 768 б.
11. Арыстанбеков Т. Сәкен-семинарист // Қазақ әдебиеті. – 1961. – 3 ноябрь.
12. ҚР ПМ. 139-қор, 1-тізбе, 293-іс, 3 –п.
13. Ресей Федерациясы Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты. 270 - қор, 1- тізбе, 86-іс, 74 - п.
14. Қабдөшев Б.Ж. Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (1895-1937): Тарих ғыл. канд. ... дис.. / Б.Ж. Қабдөшев; Абай атын. қаз. ұлттық пед. ун-ті. – Алматы: Қазмембаспа, 2005. – 151 б.

References:

1. Nurmakov A. Nurmakov dynasty, shukurshilik, barmiz // "Kazakh", 2009. №4-5, January 29-30.
2. PM RK. Fund 141, list 1, case 1129, P 36.
3. Koigeldiev M. Alash movement. Volume I. Edited and supplemented second edition. - Almaty: "school", 2008. - 480 P.
4. Popov Yu. G., Shotbakova L. K., Smagulova G. M. Creators and Guardians of the history of Karkaralinsk: monograph. Karaganda, Kargu, 2014. - 354 P.
5. Popov Yu. G. Akaev from Yegindybulaka // Industrial Karaganda. – 1992. - 7 August.
6. Editor-In-Chief. Comp. A. Zhangozhin, M. Sembayev. - Karaganda: "Arko", 2012. - 252 P.
7. Taishybay Z. Pany // central Kazakhstan // 1994. - November 10, 12.

8. Seifullin S. collection of multi-volume works. - Almaty: "Kazygurt", 2004. I. A Narrow Road, a slippery slope. 1927. novel-essay. - 456 P.
9. Kakishev T. Saken Seifullin. - Almaty: "Zhalyn". – 1976. 320 P.
10. history of Kazakhstan. In five volumes. Volume 3. - Almaty: "Atamura", 2002. - 768 P.
11. Arystanbekov T. Saken-seminarist // Kazakh literature. - 1961. - November 3.
12. PM RK. 139-Fund, 1-list, 293-case, 3-p.
13. Omsk regional state archive of the Russian Federation. Fund 270, list 1, Case 86, P 74.
14. Kabdoshev B. zh. socio-political and public activity of Nygmet Nurmakov (1895-1937): Historical Sciences. Kand. ... dis.. / B. zh. Kabdeshev; the name of Abay. the goose. national PED. una nodded. - Almaty: Kazmembaspa, 2005. - 151 P.